

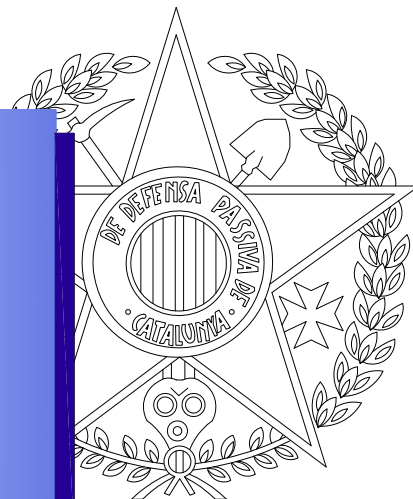
INFORME

INFORME DE L'ESTUDI DEL REFUGI ANTIAERI Num 288

Carrer de Còrsega 625
del Districte de l'Eixample

Barcelona, (Barcelonès).

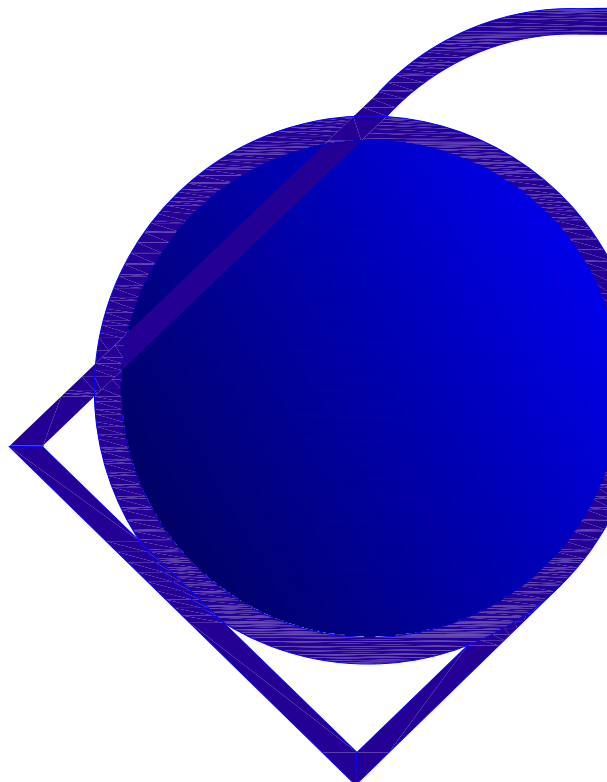

Dates de la intervenció: Novembre 2007

TEXT I PLANIMETRIA

Autor:

Antoni Fernández Espinosa

Data de lliurament: Gener 2008

INDEX

1. Introducció	2
2. Situació geogràfica	3
3. Marc històric general.....	5
3.1. Els bombardejos sobre Barcelona durant la Guerra Civil.....	5
3.2. La reacció de les autoritats i de la població civil: La Defensa Passiva i la construcció de Refugis Antiaeris.....	9
4. El projecte del refugi 288.....	14
5. Metodologia de treball.....	17
6. Descripció dels treballs i resultats obtinguts	20
6.1. Estat actual del refugi.....	20
6.2. Els materials.....	22
6.3. Tècnica constructiva i acabats.....	23
6.4. Instal·lacions i mobiliari.....	24
6.5. Elements singulars.....	24
7. Conclusions	25
8. Bibliografia	27
Llistat d'imatges	29
Planimetria	31

1. INTRODUCCIÓ

El següent informe presenta els resultats obtinguts de l'estudi arqueològic/arquitectònic i documental realitzat al refugi número 288, localitzat per sota de l'illa de cases delimitada pels carrers Indústria, Cartagena, Còrsega i Castillejos de la ciutat de Barcelona (Barcelonès).

Els treballs han estat duts a terme per l'arqueòleg de l'empresa CODEX - Arqueologia i Patrimoni, Antoni Fernández, el mes novembre de 2007, sota la supervisió del Servei d'Arqueologia del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona.

La intervenció ha estat promoguda i finançada per la societat La Nova Creu Coberta S.L. propietària del solar i promotora de les obres del carrer Còrsega 625 i ha estat motivada pel projecte de construcció d'un bloc de pisos en aquests solar.

L'objectiu d'aquesta intervenció era determinar la presència o no del refugi número 288, segons el llistat elaborat per la Junta de Defensa Passiva de Barcelona del 16 de juliol de 1938 i, en cas positiu, determinar la seva extensió, morfologia, tècnica constructiva, materials emprats, elements singulars i l'estat de conservació.

2. SITUACIÓ GEOGRÀFICA

El refugi número 288 tenia l'accés des del carrer de Còrsega a l'alçada del número 625, i s'estenia, amb dues ramificacions, cap a la part central de l'illa delimitada pel propi carrer Còrsega al sud, el carrer de la Indústria pel nord, el carrer de Castillejos per l'oest i el carrer de la Igualtat, (avui carrer Cartagena), per l'est.

Aquesta illa de cases forma part de l'actual barri de la Sagrada Família, en l'extrem nord-est del Districte de l'Eixample, (Dt.2). Conserva la mateixa estructura urbana que tenia l'any 1937.

La part documentada del refugi es troba a l'interior de la parcel·la amb referència cadastral núm: 1147620DF38140001OF. Abans del seu enderroc es feia servir com a pàrking¹. Les parcel·les que el limiten per l'est i l'oest tenien una fonamentació molt poc fonda i no afectaven el refugi antiaeri.

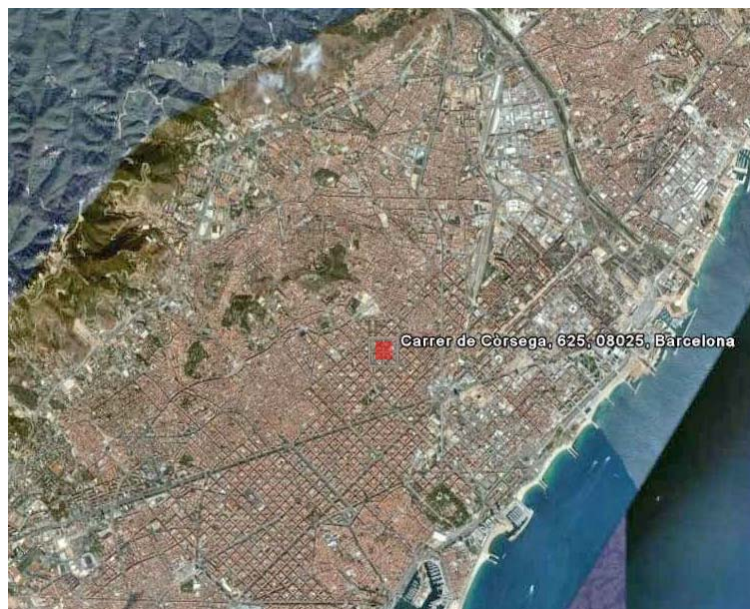

Fig.1 Localització del solar on es troba el refugi.

¹ Des de l'any 1963, no sabem a què es destinava la parcel·la en els anys anteriors, però si sabem que conserva la mateixa estructura, (393 m2), des de l'any 1937.

Fig.2 i 3 Localització del solar on es troba el refugi.

3. MARC HISTÒRIC GENERAL²

3.1. Els bombardejos sobre Barcelona durant la Guerra Civil

La matinada del diumenge del 19 de juliol del 1936 una part de la guarnició de Barcelona va sortir sublevada de les seves casernes, d'acord amb les instruccions que des de Pamplona havia donat el general Emilio Moral. La població ja coneixia l'aixecament de les guarnicions del Protectorat del Marroc realitzat el dia anterior. Els militants d'acció de la CNT-FAI i d'altres organitzacions d'esquerra, davant d'aquests fets, vigilaven dia i nit els moviments de les casernes. La revolta militar la va dirigir el general M. Goded, però el pla d'acció va ser obra d'un grup de joves oficials de la "Unión Militar Española" (UME), el més actiu dels quals era el capità L. López Varela, que comptaven amb l'ajut de civils d'extrema dreta, falangistes i carlins de "Renovación Española".

Els sublevats no van aconseguir cap dels objectius previstos ja que van ser vençuts amb relativa facilitat. Van ser seguits, vigilats i detinguts per les forces d'ordre públic de la Generalitat i grups d'obriers armats.

La reacció popular contra l'aixecament va ser molt àmplia i des de la nit del 18 de juliol les organitzacions obreres estaven alerta i vigilant les casernes. Quan els aixecats sortien, la matinada del 19, les sirenes de les fàbriques i dels vaixells del port no pararen de sonar. Milers de militants i d'esponanis s'anaven concentrant per lluitar contra els sublevats. Posteriorment, davant aquests fets el poble indignat pels esdeveniments va assaltar les casernes, incendiar convents i esglésies i perseguiren a tots els representants o seguidors dels ideals de l'aixecament militar.

² La realització de l'estudi del marc històric general s'ha fet en base a les publicacions de J.Villaroya 'Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)' i de J.Pujadó 'Oblits de reraguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)'.

Així doncs, la victòria de la Generalitat i dels voluntaris armats a Barcelona va produir la fi de l'alçament a Catalunya. A nivell econòmic la producció catalana va disminuir considerablement provocant en la nova economia un resultat desastrós, i les matèries primeres començaren a escassejar. Però no va ser fins l'inici dels bombardeigs que la població catalana, i especialment la barcelonina, va sentir els horrors de la guerra d'una manera directa.

Els bombardejos de la ciutat de Barcelona al llarg de la guerra van tenir diferents motivacions. D'una banda, van servir com a camp de proves i tècniques per a l'aviació italiana que després utilitzarien en el transcurs de la II^a Guerra Mundial. Els atacs aeris indiscriminats sobre la població civil són el primer exemple a la història d'un nou model de guerra, que consistia en atacar una població a la reraguarda per aconseguir la desmoralització i forçar la seva rendició. Psicològicament desmuntava la moral de la gent que lluitava al front, en saber que la família podia morir sense que ells poguessin fer res. Per a la gent de la reraguarda creava un sentiment de terror al tenir la guerra a casa seva i la incertesa de no saber ni quan ni on es podria trobar la mort. Va ser una experiència traumàtica i desoladora va provocar en les seves víctimes una forma de reacció particular.

Els primers atacs rebuts van ser per mar, a principis del mes de novembre del 1936, encara que van passar desapercebuts per a la població ja que van caure lluny de les costes. Més tard, el 18 de gener de 1937 i el 9 i 10 de febrer van tornar atacar però gairebé no van arribar ni a les platges. La sensació de veritable perill no es va succeir fins que el 13 de febrer del 37, es va produir el primer bombardeig directe sobre la ciutat. Es tracta d'un dels atacs més recordats per la població catalana, d'una banda per la sorpresa d'un atac no esperat i d'una altra per la sensació de tenir la guerra a la pròpia casa.

L'atac mar-terra provenia dels canons del creuer italià '*Eugenio di Savoia*',³ i no del buc nacional '*Canarias*' com en un primer moment es va pensar i l'objectiu era esfondrar la fàbrica de material bèl·lic Elizalde⁴, situada entre els carrers de Bailén, Còrsega, Rosselló i el Passeig de Sant Joan, però les bombes van caure en zones habitades del barri de Gràcia i la Diagonal. El resultat fou un total de 18 morts i les primeres destrosses a més d'una sensació generalitzada de por i indignació per part de la població. Després de vuit mesos de guerra on Barcelona havia viscut el conflicte des de la distància, a partir d'aquell moment la població civil podia ser atacada com a part d'una estratègia militar. Des d'aquest primer bombardeig naval i fins la fi de la guerra, a Barcelona van morir en atacs aeris i navals 2.500 persones⁵, va haver-hi 22.000 ferits i en el global de Catalunya van morir unes 5.000 persones. Uns 2.000 edificis van ser total o parcialment derruïts, i els danys materials i psicològics que van provocar són impossibles de quantificar. Els bombardejos generaven impotència i desconcert entre la població i les autoritats, ja que els atacs es succeïen sense previ avís, (els radars encara no s'havien inventat), i en pocs minuts grans zones podien ser devastades, la qual cosa sumia la gent en un estat d'ansietat i amb la necessitat de buscar refugi en llocs protegits, com ara soterranis o la xarxa de ferrocarrils i metro.

La majoria dels bombardejos que va patir la ciutat de Barcelona provenien de l'aire, causats per l'aviació legionària italiana amb base a Mallorca des del 1937 i, també, per la Legió Còndor i la franquista, tot i que en menor mesura. Les illes balears, que van caure just a l'inici de la guerra, estaven situades de forma estratègica per atacar les costes catalanes i valencianes. Atac rera atac, es van anar depurant tècniques i armament, es van llençar artefactes incendiaris i es va començar a investigar en primitives bombes de fragmentació. En els primers atacs aeris els llençaven bombes de 25 kg i cap a finals de la guerra es llançaven bombes de 500 kg.

³ Creuer de la VII Divisió Naval Italiana, en servei del 36 al 47, 186 m d'eslora, 578 tripulants .

⁴ Es fabricaven motors per l'aviació.

⁵ Entre el 13 de Febrer de 1937 i el 24 de gener de 1939, Barcelona va patir 385 atacs, 180 dels quals al terme municipal, amb 1.903 impactes i un mil·lió de tones d'explosius.

A més d'aquest primer bombardeig, en el transcurs de l'any 1937 es van desenvolupar diferents atacs, on destaquen: l'atac aeri del 16 de març de 1937, que va afectar sobretot els barris de Poble Sec i la Barceloneta, amb un resultat de vuit morts i més de trenta ferits. El 18 d'abril de 1937, cinc morts i catorze ferits. El 29 de maig de 1937, set avions trimotors Junkers, van atacar la ciutat matant seixanta-quatre persones i vuitanta-vuit ferits. El dia 1 d'octubre de 1937, l'aviació va atacar el Passeig Nacional⁶, amb el resultat de vuitanta-set morts.

L'any 1938 va ser el més mortífer de tota la guerra, el dia u de gener van morir seixanta persones en un atac sobre el casc antic. El bombardeig del 19 de gener del 1938 va causar la mort a cent-seixanta persones i més de dos-cents ferits, en els primers 20 dies de gener es produeixen més morts que en tot el 1937⁷. Aquest bombardeig va tenir una important repercussió sobre l'opinió pública internacional, però no va fer aturar el constant degoteig de víctimes a la ciutat. El dia trenta de gener, moren quaranta-dues persones, majoritàriament nens, refugiats a l'església de Sant Felip Neri.

Els atacs més sagnants i que van deixar més empremta es van produir el mes de març i són recordats per l'especial duresa, el més gran va ser el dia 17, quan l'aviació italiana va tocar un camió carregat amb trilita que es trobava a la Gran Via amb Balmes. Dues illes de cases van desaparèixer en una gran explosió que va portar a creure en l'existència d'un nou explosiu, que van denominar 'Aire líquid'. La imatge de l'explosió va ser immortalitzada per una fotografia feta pels propis aviadors italians. En aquells dies de març van morir la meitat de les víctimes comptabilitzades fins el moment.

⁶ Actualment Passeig de Joan de Borbó.

⁷ Van morir 268 persones

Fig.4 Explosió de la Gran Via.

El 12 de maig un atac sobre el Poble Sec mata 35 persones i en fereix 139, el 16 de setembre una bomba cau a sobre del Mercat de la Barceloneta i mata quaranta-dues persones. El 23 de novembre, quaranta-quatre morts al centre, el 31 de desembre per acabar l'any tal i com havia començat, un atac aeri mata cinquanta persones al centre.

Els bombardejos es van aturar el 24 de gener del 1939, amb un atac sobre el port de Barcelona.

3.2. La reacció de les autoritats i de la població civil: La Defensa Passiva i la construcció de Refugis Antiaeris.

‘Atenció catalans, hi ha perill de bombardeig, aneu als vostres refugis amb calma i serenitat. La Generalitat de Catalunya vetlla per vosaltres’.

Davant de la possibilitat dels atacs aeris sobre la ciutat, a la tardor del 1936 es va crear el Servei de Defensa Passiva Antiaèria, dins de la Comissió d'Urbanització i Obres de l'Ajuntament de Barcelona, que fou presidida pel conseller regidor Manuel Muñoz Díez.

Aquesta institució, integrada per enginyers, arquitectes i altres tècnics, va encarregar-se de realitzar les primeres mesures preventives amb una

important tasca de propaganda i informació sobre la necessitat i característiques que havien de tenir els refugis; control de les obres; inspeccions de baixos, soterranis, magatzems, estacions i túnels del metropolità i ferrocarril per l'adequació com a refugis; coordinació d'alarmes....

Aquest organisme va construir els primers refugis, 25 de tipus galeria de mina, edificats amb les típiques voltes catalanes, que s'havien de reaprofitar un cop finalitzés la guerra com a part del sistema de clavegueram. Aquests refugis eren molt senzills i estaven mancats d'espais de caràcter higiènic i sanitari. El pressupost es situava al voltant dels dos milions de pessetes de l'època.

D'altra banda, també es va començar a treballar en la construcció de 5 refugis de tipus cel·lular, més ambiciosos i segurs, que permetien acollir un alt nombre de persones. A més, aquests espais estaven pensats per fer-los servir posteriorment com a pàrkings, banys públics, biblioteques, sales de lectura o espais per botigues. En aquest cas el pressupost va ser de cinc milions de pessetes.

A part dels primers refugis, es van habilitar les estacions i túnels dels ferrocarrils i el metro, així com els soterranis de les cases com a llocs on refugiar-se, a més a més es van instal·lar les primeres sirenes en els llocs més estratègics de la ciutat. Eren mesures preses per tal de fer front a atacs puntuals, amb pocs avions i sense la utilització d'armes químiques. El desenvolupament de la guerra, on es veia clar que no tindria una fi ràpida, va provocar l'intensificació dels esforços en Defensa passiva.

'Les noves experiències de guerra total portaren als ciutadans a fer noves estratègies per fer-los front: els refugis, la forma tangible d'aquella voluntat de supervivència física i anímica que el franquisme volia aniquilar, la concreció d'una identitat ciutadana fortificada per les dificultats' ⁸.

⁸ Extret del dossier de l'exposició 'Quan plovien bombes' Ajuntament de Barcelona

L'Ajuntament no podia cobrir totes les necessitats i molta gent es feien els seus propis refugis. El 9 juny del 1937 es va crear, per decret de la Generalitat, la Junta de Defensa Passiva de Catalunya destinada a l'organització i coordinació de les tasques a realitzar, per protegir la població civil dels bombardeigs, amb la supervisió de la construcció dels refugis i de les seves condicions tècniques, així com la utilització de les subvencions que s'atorgaven amb aquesta finalitat.

El 11 d'agost de 1937, es va crear la Junta Local de Defensa Passiva de Barcelona, presidida per l'Alcalde ⁹. Les mesures de protecció de la Generalitat Republicana i de l'Ajuntament de Barcelona davant aquesta nova realitat es van improvisar a partir de l'aprenentatge que les autoritats anaven adquirint. Es van començar a construir refugis col·lectius més grans i resistents que els primers mesos de guerra, amb millors condicions de seguretat, ventilació, il·luminació i 'comoditat'.

L'anomenada 'defensa passiva' es va materialitzar en la construcció de més de 1400 refugis, encara que molts d'ells van ser iniciativa de grup de veïns o particulars, ja que l'acció de les autoritats i els recursos pressupostaris estaven molt limitats per les circumstàncies de la guerra. Les institucions republicanes van crear una àmplia xarxa de defensa contra els atacs aeris, conjuntament amb la iniciativa dels veïns. Sense l'acció voluntària dels veïns, activats en cada barri, no s'haurien pogut construir la xarxa de refugis de Barcelona. Una obra gegantina per salvar vides, que no tenia precedents. Es van facilitar arquitectes, enginyers i tècnics de l'Ajuntament per assessorar als veïns que construïen els seus propis refugis, a més de donar ajut material ¹⁰. No tots els refugis van poder ser inspeccionats pels tècnics de l'Ajuntament, ja

⁹ En aquests moments era Hilari Salvadó i Castell (Juliol de 1937 – Gener de 1939).

¹⁰ Com ara travesses del ferrocarril, eines, pics, compressors, formigoneres, sacs terrers, corrent elèctric, pedra, morter, ferro, taulons i maons procedents dels magatzems municipals i dels convents i esglésies enderrocades. Defensa Passiva Antiaèria, la tasca de l'Ajuntament de Barcelona.

que, en paraules del regidor Manuel Muñoz Díez, *'hi havia un individualisme dominant i és ben conegut que, sovint, l'individualisme tendeix a l'indisciplina'* ¹¹

En la majoria dels casos es va assessorar els veïns en la construcció de mines, es van inspeccionar, es va fer un cens i si era necessari s'exigia la correcció dels defectes.

L'experiència viscuda en els bombardejos de cases va desestimar el fet de refugiar-se en els soterranis de les cases, ja que l'ensorrament de les cases provocava, en molts casos, la mort de la gent dels soterranis

Es tractava d'una ciutat subterrània que funcionava en paral·lel a la ciutat quotidiana, amb més de 1.455 km de túnels i que va crear noves realitats, costums i relacions personals, on s'havien de tenir en compte les alarmes, les mesures de seguretat, les tècniques de salvament i una nova dimensió col·lectiva de la convivència als refugis. La construcció de refugis, va ser un autèntic moviment veïnal, on es treballava constantment, s'aportaven eines, existia una infraestructura de menjars, cànters d'aigua... i cadenes per treure cabassos de terra. Una tasca voluntària, col·lectiva i massiva, un sentiment comú: la por als bombardeigs i l'instint de supervivència.

La majoria dels refugis, sobretot els col·lectius, tenien bancs construïts d'obra, de fusta o pedra fixats a les parets, petites habitacions destinades a lavabos, canalitzacions d'aigua i espais encastats on guardaven farmacioles, reserves d'aigua, llums de mà... i altres elements de l'equip mínim recomanat. Alguns refugis també disposaven de corrent elèctric altern o grups electrògens amb els quals s'il·luminaven durant les apagades, encara que en un principi a la majoria s'havien instal·lats fanals de petroli, que no eren recomanables ja que consumien més oxigen. L'aire s'anava renovant gràcies als pous de ventilació, forats excavats verticalment per on primer s'extreien terres i que després, un cop acabats, permetien formar corrents d'aire interns. La majoria comptaven amb diverses entrades per facilitar un ràpid accés i una evacuació

¹¹ 'Defensa Passiva Antiaèria, la tasca de l'Ajuntament de Barcelona. Memòria feta pel conseller-regidor d'urbanització M.Muñoz Díez' pag.8

en cas d'enderrocament. Aquestes es construïen en forma de ziga-zaga per evitar que arribés la metralla de les bombes a l'interior del refugi.

Els refugis en galeria de mina, estaven recoberts amb formigó armat amb un paviment granític d'amunt una fundició de formigó en massa. En d'altres casos, si el terreny era prou ferm, podien no tenir cap protecció addicional, o com a molt, la construcció de murs laterals. Assolien una fondària de entre vuit i quinze metres i feien entre 1 i 1,60 m d'ample i entre 1,90 i 2,20 m. d'alt. Es troben exemples de refugis tant seguint el traçat dels carrers com en l'interior de les illes de cases.

Un cop finalitzada la guerra les noves autoritats van donar ordres de tapiar les portes i colmar amb terra molts dels refugis per evitar la seva utilització com a amagatalls de persones o armament i, a més, van destruir gran part de la documentació existent ¹².

¹² El refugi núm. 288, està dins del llistat que les autoritats franquistes van realitzar per tal de que els refugis quedessin tapiats. Caixa 17. 24 Octubre 1939: Relación de Refugios antiaéreos tapados por la Agrupación de Vialidad.

4. EL PROJECTE DEL REFUGI NÚM. 288.

El refugi antiaeri localitzat al davant del núm.625 del carrer Còrsega no està inclòs dins del llistat de primers refugis dissenyats per l'Ajuntament en la segona meitat de l'any 1936, sinó que va ser una iniciativa veïnal dins del miler llarg de refugis construïts al llarg dels anys 1937 i 1938.

Es tracta d'un refugi del tipus galeria de mina, que es caracteritzaven per ésser molt senzills sense cap mena de servei addicional. Es tracta d'una tipologia molt estesa en barris on els habitatges no presentaven una gran alçada i es podia excavar el subsòl sense perill d'ensorraments.

Al contrari dels primers refugis dissenyats, construïts amb vista de ser reciclats com a clavegueram, el refugi núm. 288, per la seva morfologia i ubicació a l'interior d'una de les illes de l'Eixample, només complia les funcions de refugi i no es pensava en cap ús posterior al conflicte. De fet, en el moment de la seva construcció¹³, ja s'intuïa que la fi de la guerra no seria precisament immediata.

El conjunt dels refugis, segons la memòria de l'Ajuntament de Barcelona de l'agost de 1937¹⁴, sumaven un total de 5000 m² aprofitables, amb una capacitat que es situava entre els 10.000 i 15.000 refugiats.

L'Ajuntament no va destinar cap partida econòmica per a la construcció del refugi sinó que el finançament i construcció va anar a càrrec dels veïns que l'havien de fer servir.

Com ja hem dit, el refugi era del tipus galeria de mina, és a dir, una galeria o túnel de volta de mig punt formada per un corredor principal que es

¹³ No hem pogut documentar el moment concret en el qual es va començar a construir, però sí que funcionava a mitjans de l'any 1937.

¹⁴ Muñoz Díez, M (1937): *La tasca de l'Ajuntament de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Fons de l'Arxiu municipal de Barcelona. Caixa 50763.

bifurcava en dos ramals en la part interior del refugi. Presentava una longitud total de 118,17 metres que s'estenia a l'interior de l'illa de cases delimitada pels carrers Còrsega, Castillejos, Indústria i Igualtat. Presentava una amplada de pas que variava entre el 1,50 m de l'accés i el 1,07 m en la part final de la galeria. L'alçada també varia entre 1,55 i 1,70 m fins a l'arrencament de la volta i entre 1,75 m i 2,00 metres en total. El refugi estava excavat en les argiles naturals i en el terreny conegut com a 'torturà'. En total baixa 10,3 metres des de la cota de circulació del carrer Còrsega. Cada metre del recorregut baixa un metre la profunditat.

Fig.5 Vista general del refugi.

Segons el plànol original¹⁵ del projecte, del mes d'agost de l'any 1937, presentava un únic accés des del carrer Còrsega. Aquest fet és molt poc habitual, ja que sempre es recomanava la construcció de com a mínim dos accessos, ja que l'ensorrament de l'accés podria dificultar l'evacuació de la gent. Sabem que en la mateixa illa de cases, en la part nord, es va construir un altre refugi, identificat com a núm. 191, molt més petit que el del carrer Còrsega, el qual s'estenia en direcció nord-sud cap el centre de l'illa. No tenim les dades documentals, però és possible que el refugi 288 i el 291, poguessin estar connectats, ja que entre els dos refugis (i segons els plànols de l'any

¹⁵ Fons de l'Arxiu municipal de Barcelona.

1937), hi havia una distància de només trenta metres. També pot ser que aquesta fos la idea original, i que finalment, no es construís la galeria que els havia d'unir.

L'accés al refugi núm. 288 es feia des del carrer Còrsega, en direcció nord-est – sud-est, des d'unes escales excavades en el terreny, amb un desnivell de 6,4 metres. En la part final de les escales feia un gir de noranta graus cap a l'oest, el qual es realitzava per evitar l'entrada de metralla i minimitzar els efectes de les explosions a l'exterior. Al cap de nou metres, feia un altre gir en direcció nord-oest, i catorze metres més endavant tornava a girar cap a l'oest. Transcorreguts setze metres es produïa una bifurcació del túnel. El ramal principal seguia en direcció oest, durant vint-i-tres metres fins a la fi de la galeria de mina. El segon ramal girava en direcció nord durant deu metres, i després feia una gran corba en direcció nord-oest al llarg de vint-i-dos metres més, fins a la fi de la segona galeria. En la part final del ramal principal, naixia una nova galeria de similars característiques, en direcció nord, però de només quatre metres de llarg. Aquest fet, i el de tenir un únic accés, fa pensar en la possibilitat de que es tractés d'un refugi inacabat.

En la planimetria de l'any 1937 només s'aprecia un únic pou de ventilació. La galeria de mina s'anava estretint al llarg del recorregut i però també augmentava l'alçada.

L'aire s'anava renovant gràcies a un pou de ventilació, just en el tram final del ramal principal; es tractava d'un forat excavat verticalment al sostre del refugi, que permetia formar corrents d'aire interns. El registre era de planta rodona de 1,80 metres de diàmetre, amb una profunditat aproximada de deu metres. Cal dir que aquest pou no es va poder documentar des d'un punt de vista arqueològic, al trobar-se fora dels límits del solar sondejat.

Com es pot observar a la planimetria original, inicialment s'havia projectat cobrir l'exterior del refugi amb 2 metres de terra per tal d'amortir el possible impacte de les bombes. La terra que s'utilitzava segurament s'aprofitava de la que s'extreia del subsòl durant la fase d'excavació del túnel.

5. METODOLOGIA DE TREBALL

Cal dir, en primer lloc, que el refugi s'havia localitzat ja abans de la nostra intervenció quan es varen fer les pantalles de fonamentació i aquestes van seccionar la galeria. Per tant, teníem ja algunes dades de per on passava i la profunditat aproximada a què es trobava.

En primer lloc, es va rebaixar tota la superfície del solar uns quatre metres, la qual cosa sabíem que no afectava el refugi, i es va plantejar la localització de la volta del refugi antiaeri des de l'exterior, efectuant un rebaix puntual en la part central del solar. Un cop localitzat, es va poder comprovar la no existència de la volta de formigó del refugi, sinó la d'una simple galeria excavada en el terreny natural. Es va decidir obrir un forat, d'un metre i mig d'amplada per accedir a l'interior .

Fig.6 Detall del forat obert al refugi.

Per facilitar les tasques de documentació de l'interior del refugi antiaeri, operaris de l'empresa constructora, van procedir a l'instal.lació de llum. Un cop a l'interior es va poder comprovar com més del 50% del refugi estava reomplert per formigó provinent de la construcció dels murs pantalla laterals. De fet, els extrems nord i sud estaven totalment coberts de formigó.

En el solar estudiat es podrien haver documentat, possiblement ,vint metres de refugi, però per culpa del formigó llençat, només es van documentar onze metres i d'aquests, d'una possible alçada de 1,6 metres només es va poder documentar una alçada d'entre 0,9 i 0,7 metres¹⁶.

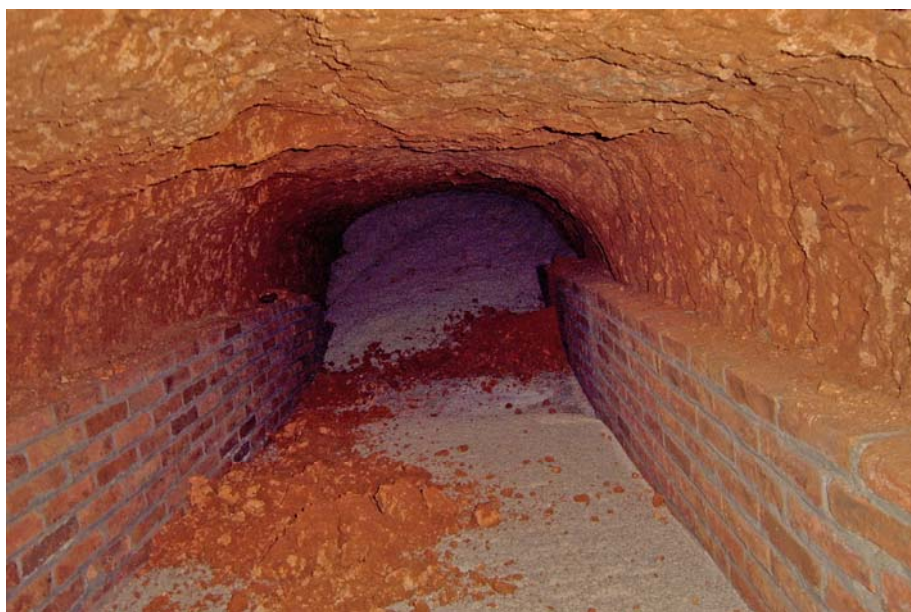

Fig.7 Detall de l'extrem nord del refugi.

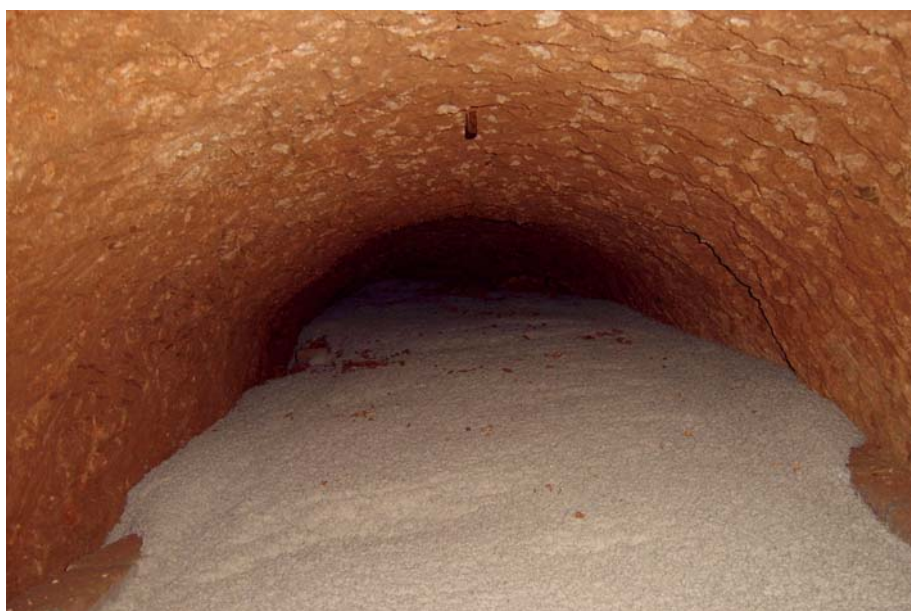

Fig.8 Detall de l'extrem sud del refugi.

¹⁶ En les seccions A-A' i B-B', el color negre indica les estructures documentades en el treball de camp, i el color vermell indica la part extreta segons la informació documental.

Com a resultat dels objectius plantejats en aquesta intervenció, és a dir, la localització i documentació del refugi antiaeri núm. 288, el seu estudi s'ha basat principalment en dues fonts principals: la documentació arxivística i el treball arqueològic/arquitectònic de camp.

Pel que fa a les fonts arxivístiques, cal destacar que a nivell general la documentació existent es troba molt dispersa i és relativament escassa. Un cop finalitzada la Guerra Civil, tots dos bàndols es van preocupar de destruir tota la informació disponible, les institucions republicanes perquè no caiguessin en mans dels nacionals, i aquests per evitar que els refugis fossin utilitzats com a amagatalls de persones o armament.

Malgrat això, encara es poden trobar alguns llistats que indiquen la ubicació dels refugis, i també còpies de documentació referent als projectes de construcció i manteniment dels refugis antiaeris. En el nostre cas, tota la informació procedeix del fons de l'*Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona*, on també trobem força documentació sobre els bombardejos que va partir la ciutat al llarg de la guerra.

Pel que fa a la segona font, s'ha realitzat un estudi de camp per tal de documentar la morfologia del refugi, les tècniques constructives, materials emprats, elements singulars com els espais o armaris encastats, grafitis, instal·lacions... així com la comprovació de l'estat de conservació actual de l'estructura. Aquest estudi també s'ha completat amb la comparació amb el projecte original per tal de veure els canvis que es van produir al llarg del procés de construcció.

Finalment s'ha procedir a realitzar un aixecament topogràfic, completat amb seccions i una planta de l'estructura, i la corresponent documentació fotogràfica en suport digital del seu recorregut i d'aquells elements singulars.

6. DESCRIPCIÓ DELS TREBALLS I RESULTATS OBTINGUTS

A continuació passem a detallar els resultats obtinguts a partir de l'estudi arqueològic i arquitectònic realitzat *in situ*. En primer lloc, farem una descripció de les característiques actuals del refugi i del seu estat de conservació. Posteriorment farem referència a altres qüestions com els materials emprats per la seva construcció, tècnica constructiva, instal·lacions conservades.

6.1. Estat actual del refugi

Dels 118,2 metres del refugi projectat l'any 1937, se n'han documentat només onze, en primer lloc, perquè el refugi s'estén per sota dels diferents edificis que conformen l'illa de cases delimitada pels carrers Còrsega, Castillejos, Indústria i Cartagena i, en segon lloc, perquè dels vint metres que a priori s'haurien pogut documentar, la meitat estan coberts totalment de formigó. L'únic edifici contemporani del voltant del refugi estudiat és el situat en la part est, construït l'any 1935.

L'edifici situat en la part oest es va construir l'any 1940 i la seva fonamentació no va afectar l'estructura del refugi. Per tant, és molt possible que els 98 metres restants del traçat original encara estiguin conservats en bones condicions. Cal tenir present, doncs, que les possibles futures obres que afectin el subsòl haurien de poder contar amb el control dels rebaixos i així tenir una millor documentació arqueològica del refugi.

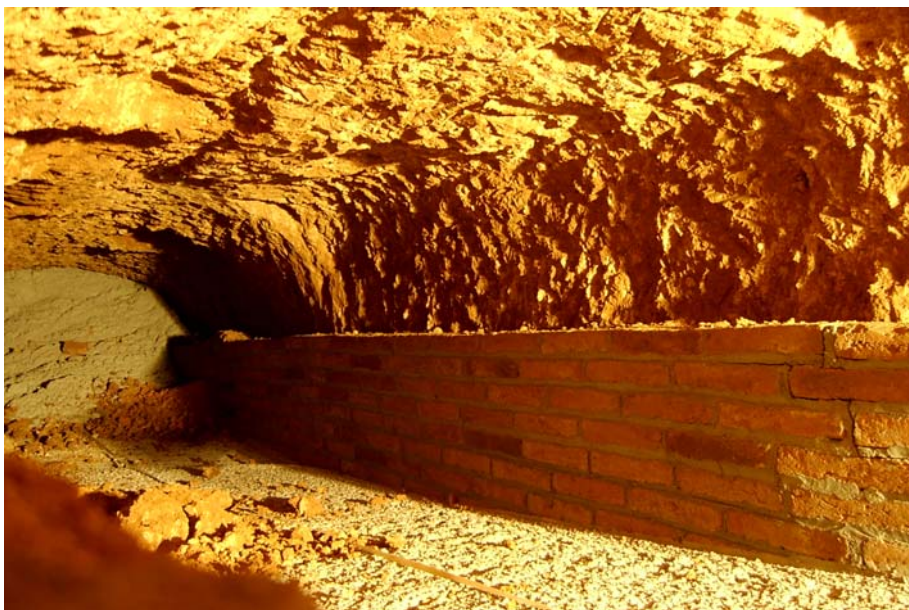

Fig.7 Detall del mur límit est, i el formigó que el cobria parcialment.

No s'ha pogut constatar arqueològicament, però si fem cas del projecte constructiu de l'any 1937, el nivell de circulació de l'interior del refugi descendeix d'una cota de 41 m.s.n.m. fins a situar-se als 31,7 m.s.n.m, amb un pendent que va des de l'accés des del carrer de Còrsega fins al punt central de l'illa de cases.

No es va poder documentar l'accés al refugi, ja que les obres de construcció dels murs pantalla perimetrals, el van destruir. Segons la documentació existent, va ser tapiat l'any 1939 per: 'La Agrupación de Vialidad',¹⁷ qui va desenvolupar la tasca d'inutilitzar el refugi un cop finalitzada la guerra.

El refugi, com a mínim la part documentada, no havia patit cap alteració, ni ensorrament, ja que el formigó que es va introduir, no va topar amb cap element que l'aturés, el que ens dóna informació sobre el seu estat. Cap de les obres constructives dins del solar, o dels solars veïns, tampoc el va afectar.

El refugi s'ha posat al descobert en les obres de construcció d'un bloc d'edificis en el solar que abans ocupava un pàrking sense soterranis. Un cop

¹⁷ *Relació de refugis antiaeris tapats per l'Agrupació de Vialitat*. Fons de l'Arxiu municipal de Barcelona. Caixa 50770

finalitzada l'obra, el refugi es va destruir per tal de que pogués construir-se l'aparcament del bloc de pisos.

Fig.9 Detall del formigó cobrint el mur límit oest.

6.2. Els materials

Els materials emprats en la construcció del refugi antiaeri són simplement maons i ciment porland. Un cop feta la galeria de mina excavada en el terreny natural, es van construir, a banda i bada del passadís, murs de maons lligats amb ciment. Tot i que sembla que la galeria estava feta per col·locar una volta de formigó aguantada en els murs laterals, no s'ha documentat. Podria ser que el terreny fos el suficientment fort per aguantar sense volta, o que les condicions econòmiques o personals no ho fessin possible.

En cap cas s'ha pogut documentar en la seva totalitat l'alçada completa dels murs laterals o del paviment.

6.3. Tècnica constructiva i acabats

La tècnica constructiva emprada en la realització d'aquest refugi és força similar a la gran majoria, i consistia a anar extraient les terres fins a formar la galeria principal. Els murs es realitzaren mitjançant la tècnica de tirar una línia orientativa i anar col·locant els maons una a sobre dels altres, sense cap mena d'encofrats.

Les parets tenen un gruix aproximat d'uns 0,20 m. En molts casos els maons toquen directament la galeria, mentre que en d'altres l'espai es reomplia amb fragments de maons trencats i ciment. En l'únic tram documentat del refugi les parets eren d'obra vista sense cap capa de morter o pintura que recobris les parets.

Fig.10 Vista general dels murs i la volta de la galeria.

6.4. Instal·lacions i mobiliari

No s'ha documentat cap mena de servei, banc, armari, habitacle o excavació dins de les galeries.

Durant la inspecció del refugi es va localitzar al sostre del refugi un únic suport de fusta amb claus que sostenien elements de porcellana, que tenien la funció de portar els cables de la instal·lació elèctrica.

A la paret del refugi es va documentar un clau de ferro que es podria haver utilitzat per sustentar algun tipus d'objecte que no s'ha conservat. Es podria tractar d'elements per sostenir cartells informatius per indicar, per exemple, les normes d'utilització del refugi.

6.5. Elements singulars

No s'ha documentat cap mena d'element singular dins del refugi. És possible que, d'haver existit, el formigó abocat en el procés de l'obra actual els hagués ocultat.

No descartem el fet que al llarg del recorregut del refugi poguessin existir, grafits o gravats a les parets, com si que es van documentar en el refugi investigat per l'arqueòleg Emiliano Hinojo, del carrer Pinar del Rio, en el districte de Sant Andreu.

7. CONCLUSIONS

Els treballs realitzats al solar localitzat al núm. 625 del carrer Còrsega, del barri de la Sagrada Família de la ciutat de Barcelona han donat un resultat mitjanament positiu, ja que d'una banda s'han assolit els objectius plantejats per la intervenció quant a la localització, però pel que fa a la documentació del refugi antiaeri, només s'ha pogut documentar onze metres, i no en tota la seva alçada, només en la meitat, ja que les obres per a la construcció del murs pantalla van abocar grans quantitats de formigó a l'interior, segellant bona part del túnel, i deixant un espai d'uns 0,90 m de la part central, per poder ser documentat.

La troballa del refugi, com en molts altres casos, ha estat gràcies a la documentació localitzada en els arxius municipals i al record dels veïns que el van fer servir.

El refugi número 288, forma part de la gran xarxa de refugis antiaeris fets a la ciutat de Barcelona entre els anys 1937 i 1938, per impuls de la Junta de Defensa Passiva de Barcelona, i realitzat pels veïns de la zona. Ens trobem davant d'un túnel, dels considerats senzills, tipus galeria de mina, amb un ramal principal i un ramal secundari. No té cap mena de servei, ni bancs, ni elements singulars. Possiblement, en el moment de la seva construcció es tenia pensat unir-lo amb el refugi núm. 191, que s'estenia des del carrer Indústria fins al centre de l'illa. Només trenta metres separen els dos refugis. Resulta particularment estrany que el refugi núm. 288, presenti un únic accés.

Dels 118 metres que tenia el refugi, només n'hem pogut documentar onze metres.

Dels aproximadament 1400 refugis antiaeris registrats a Barcelona uns 344 es situaven al districte novè, on es localitza el número 288. Es tracta del districte amb més refugis, però cal tenir en compte que també era el de major extensió territorial. A les proximitats del refugi en trobem molts d'altres als carrers Indústria, Castillejos, Igualtat, Rosselló etc.

D'aquest tipus d'estructura defensiva cal destacar la innovació tecnològica que van significar davant d'un tipus de guerra inèdita fins aleshores on els atacs sobre la població civil, concretament a les ciutats situades a la reraguarda, es van realitzar per primera vegada a Barcelona. La seva eficàcia per salvar vides no es posa en dubte, així com la importància del moviment veïnal i associatiu que va suposar la construcció i manteniment d'aquests refugis.

El creixement urbanístic de la ciutat i la millora de les infraestructures de serveis han anat posant al descobert una realitat que, tot i coneguda, havia restat en l'oblit. Per tant, es necessari l'estudi d'aquestes estructures i la seva conservació, i no només per coincidències amb dates significatives com l'aniversari del començament de la guerra, sinó pel seu valor històric i patrimonial incalculable.

Finalment, pel tipus d'obra que s'ha realitzat al solar, un cop fet l'estudi de camp i documental, es va procedir a la destrucció total del tram afectat del refugi. És possible que la resta de refugi estigui conservat per sota de les cases que actualment conformen l'illa.

8. BIBLIOGRAFIA

-BESOLÍ MARTÍN, A. (2003): "Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano", *Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, Ebre, núm. 38, Barcelona, pp. 181-202.

-Defensa Passiva Antiaérea. Refugios. Instrucciones elementales para la protección contra los ataques aéreos con bombas explosivas e incendiarias (1937): Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

-GALERA, M.; ROCA, F.; TARRAGÓ, S.: Atlas de Barcelona. Barcelona 1982.

-HINOJO GARCÍA, E. (2006): Informe de l'estudi del refugi antiaeri nº977 del Districte de Sant Andreu. Barcelona, Barcelonès. Inèdit. CODEX Arqueologia i Patrimoni.

-MONTLLÓ I BOLART, J. (2004): "Testimonis arqueològics i patrimonials de la Guerra Civil a Catalunya", *Mnemòsine*, nº 1, Barcelona, pp. 35-48.

-MUÑOZ Díez, M (1937): *La tasca de l'Ajuntament de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.

-PUJADÓ I PUIGDOMÈNECH, J. (1998): Oblits de reraguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

-Reglamento de Defensa Passiva (1937): Barcelona: Junta Local de Defensa Passiva de Barcelona.

-ROBLES SÁNCHEZ, P. (2001-2002): "Sant Andreu, objectiu de guerra. Els refugis antiaeris", *Finestrelles*, nº 12, Barcelona, pp. 125-139.

-SOBREQUÈS i CALLICÓ, J (dir.). Historia de Barcelona. Ajuntament de Barcelona. 1992.

- V.V.A.A.: Història de Barcelona. Enciclopèdia Catalana. Barcelona 1995.

- VILLAROYA I FONT, J. (1981): Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939). Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- VILLAROYA I FONT, J.; PUJADÓ I PUIGDOMÈNEC, J.; POWLES, V. (2002): El Refugi 307 i el Poble Sec. 1936-1939, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Districte de Sants-Montjuïc.

IMATGES DIGITALS

- 1-Detall del procés d'excavació per trobar la volta del refugi.
- 2-Detall del procés d'excavació per trobar la volta del refugi.
- 3- Detall del procés d'excavació per trobar la volta del refugi.
- 4- Detall del forat fet en el lateral de refugi per accedir a l'interior.
- 5-Detall del forat fet en el lateral de refugi per accedir a l'interior.
- 6- Detall del forat fet en el lateral de refugi per accedir a l'interior.
- 7- Detall del forat d'accés i la capa de tortorà que el cobria.
- 8- Detall del forat d'accés i la capa de tortorà que el cobria.
- 9-Detall de l'extrem sud del refugi cobert per formigó.
- 10- Detall de l'extrem sud del refugi cobert per formigó.
- 11- Detall de l'extrem sud del refugi cobert per formigó.
- 12- Detall de l'extrem nord del refugi cobert per formigó.
- 13- Detall de l'extrem nord del refugi cobert per formigó.
- 14- Detall de l'extrem nord del refugi cobert per formigó.
- 15- Detall de l'extrem nord del refugi cobert per formigó.
- 16- Detall de l'extrem nord-est del refugi.
- 17- Detall de l'extrem nord-est del refugi.
- 18- Detall de la volta del refugi.
- 19- Detall de la volta del refugi.
- 20- Detall de la paret est del refugi.
- 21- Detall de la paret est del refugi.
- 22- Detall de la paret est del refugi.
- 23- Detall del refugi 288, part nord.
- 24- Detall del refugi 288, part nord.
- 25- Detall del refugi 288, part nord.
- 26- Detall de la volta del refugi.
- 27- Detall del refugi 288, part nord.
- 28- Detall del formigó cobrint el mur oest del refugi.
- 29- Vista general del refugi 288, des del nord.
- 30- Vista general del refugi 288, des del nord.
- 31- Vista general del refugi 288, des del nord.
- 32- Vista general del refugi 288, des del nord.

- 33- Vista general del refugi 288, des del nord.
- 34- Vista general del refugi 288, des del nord.
- 35- Vista general del refugi 288, des del nord.
- 36- Vista general del refugi 288, des del nord.
- 37- Vista general del refugi 288, des del nord.
- 38- Detall de la part sud del refugi 288.
- 39- Detall de la part sud del refugi 288.
- 40- Detall de la part sud del refugi 288.
- 41- Detall de l'accés al refugi des del carrer Còrsega seccionat i omplert totalment de formigó.
- 42- Detall de l'accés al refugi i el punt on es trobava amb el mur oest.
- 43- Detall de l'accés al refugi des del carrer Còrsega seccionat i omplert totalment de formigó.
- 44- Detall de l'accés al refugi i el punt on es trobava amb el mur oest.

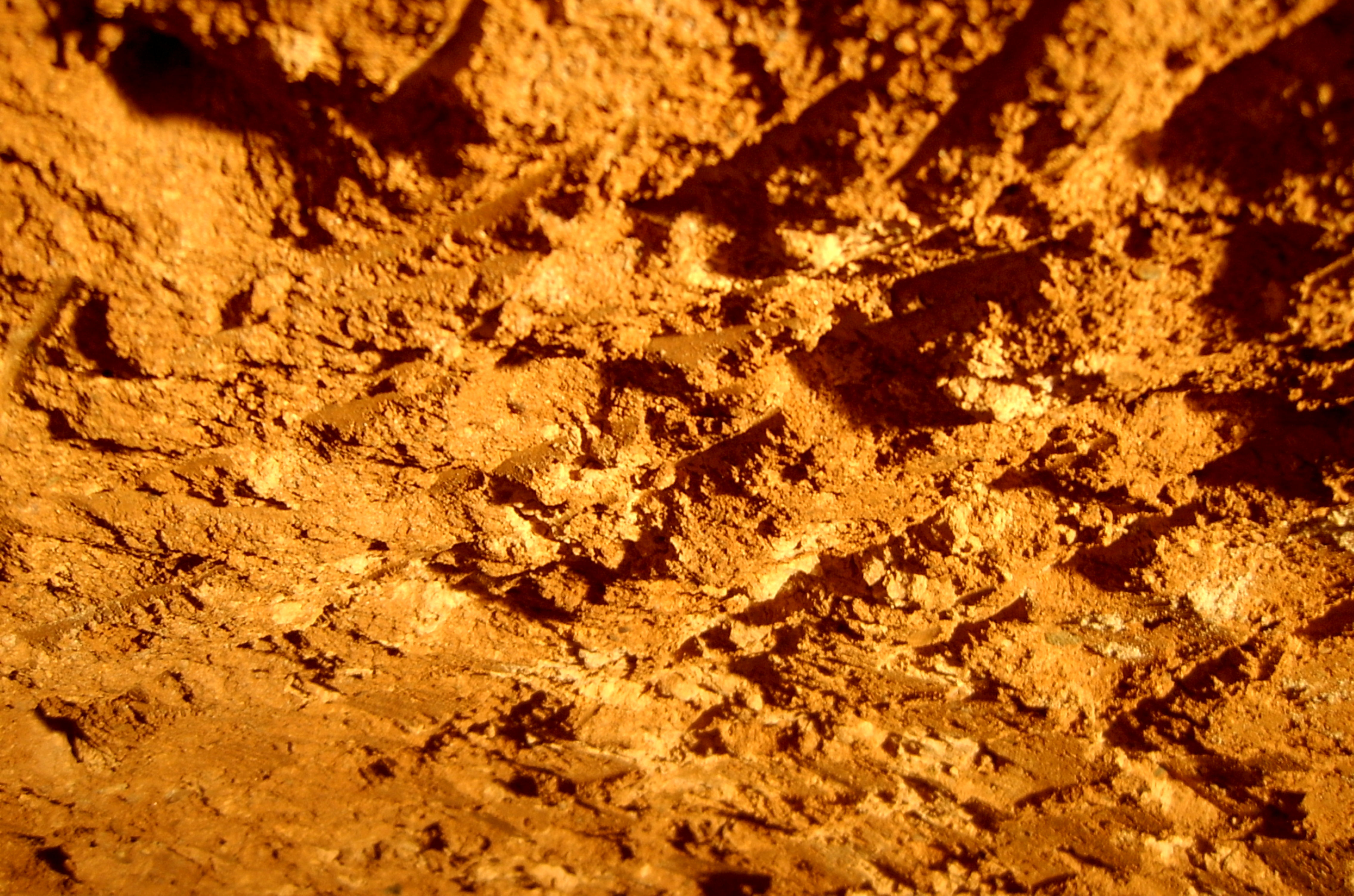

SMV

RECORT
SM

CASE

CX80

EXC. BAUTISTA
619415384

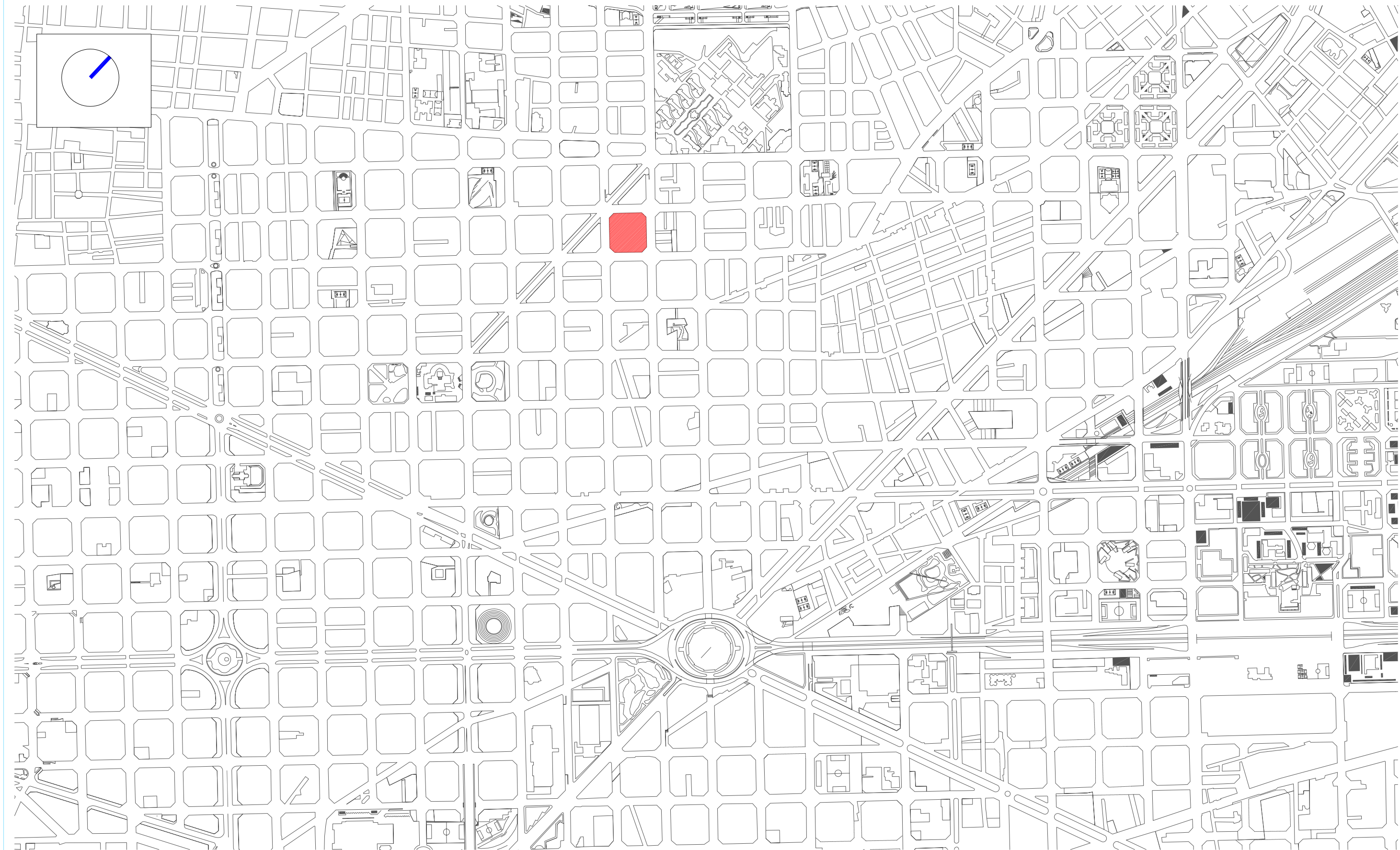

PLANIMETRIA

INVENTARI PLANIMETRIA

- 1-Planta situació. E 1:10.000
- 2-Planta emplaçament. E 1:1000
- 3-Plànol situació del refugi en el parcel·lari actual. E 1:500
- 4-Plànol del projecte original. E 1:500
- 5-Planta general del refugi. E 1:50
- 6-Plànol de la secció transversal (A-A'). E 1:20
- 7-Plànol de la secció longitudinal (B-B'). E 1:50

DIRECCIÓ ARQUEOLÒGICA

Antoni Fernández

AUTOR

Antoni Fernández

CODEX
ARQUEOLOGIA I PATRIMONI

DIN A3 | **Escala:**1:10.000

INTERVENCIÓ

Refugi antiaeri C/ Còrsega 625
Barcelona (Barcelonès)

NOM DEL PLÀNOL

Planta situació

Data: Novembre 2007

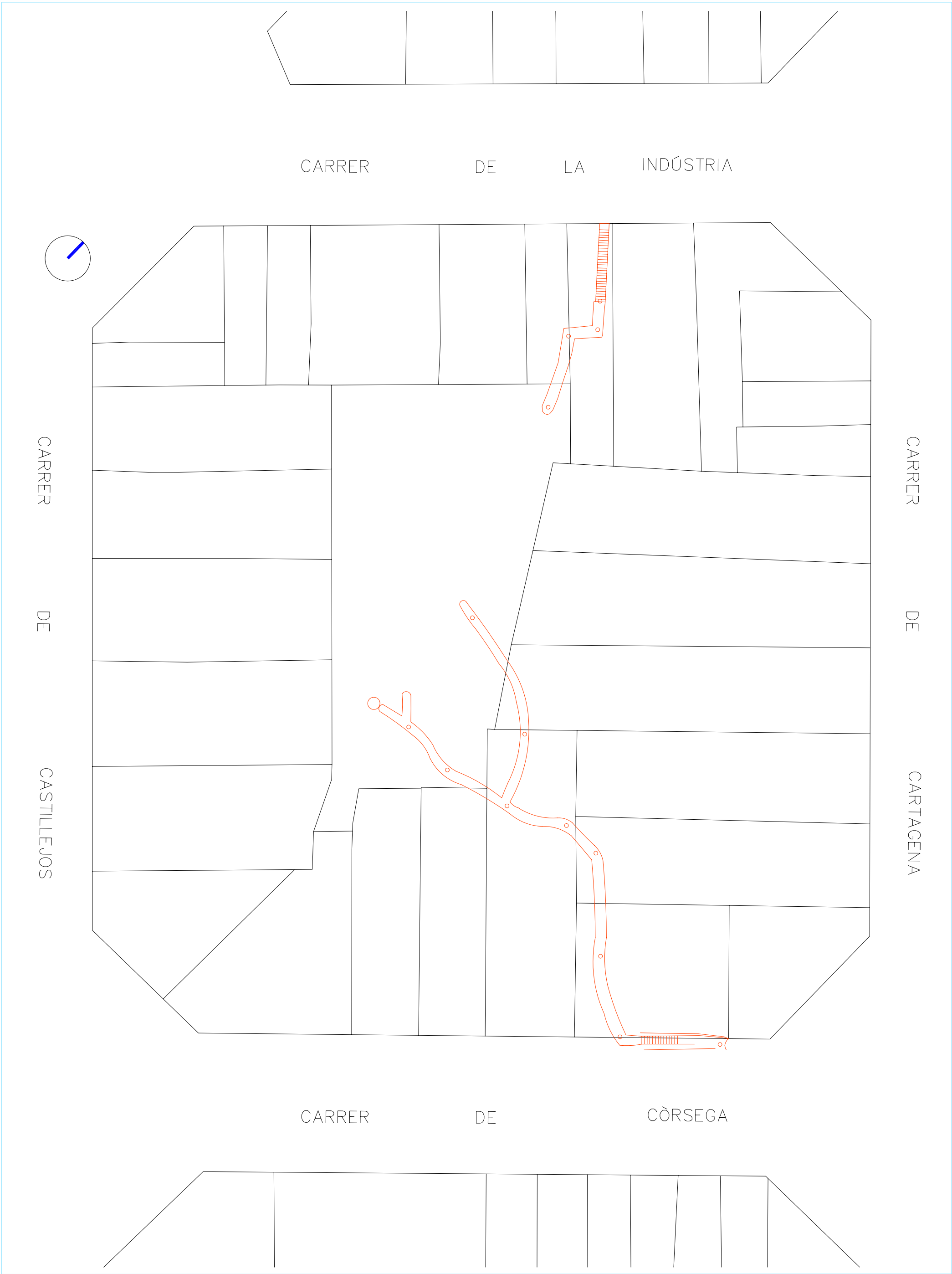
Núm.

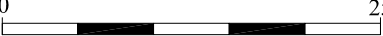
1

1 de 7

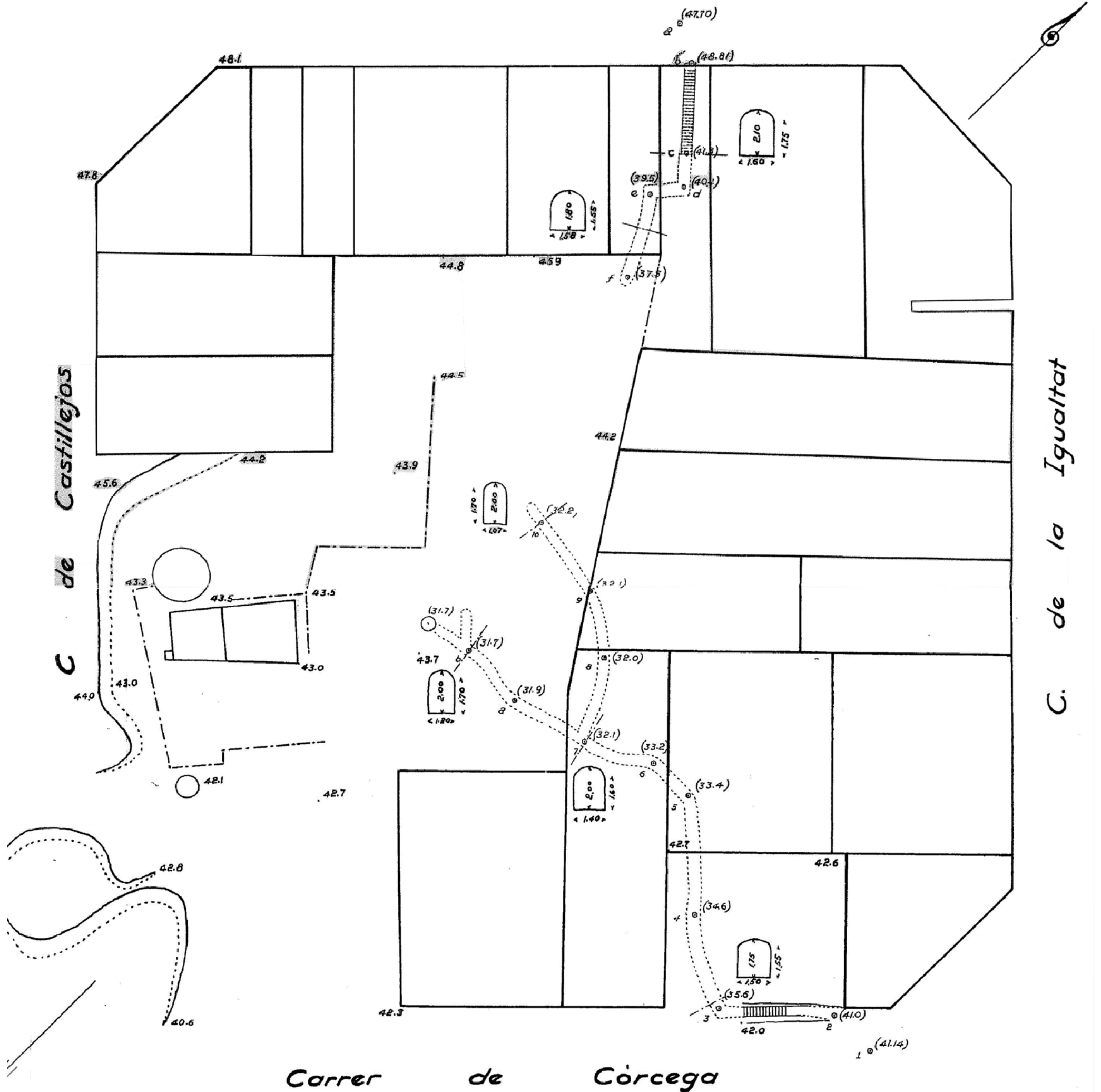

DIRECCIÓ ARQUEOLÒGICA Antoni Fernández	AUTOR Antoni Fernández			INTERVENCIÓ	NOM DEL PLÀNOL	Núm. 2 2 de 7
				Refugi antiaeri C/ Còrsega 625 Barcelona (Barcelonès)	Planta emplaçament	
		DIN A3	Escala: 1:1000		Data: Novembre 2007	

DIRECCIÓ ARQUEOLÒGICA Antoni Fernández	 CODEX ARQUEOLOGIA I PATRIMONI	INTERVENCIÓ	NOM DEL PLÀNOL	Núm.
		Refugi antiaeri C/ Còrsega 625 Barcelona (Barcelonès)	Plànol situació refugi 288 en el parcelari	3
		DIN A3 Escala: 1:500 	Data: Novembre 2007	3 de 7

Carrer de la Industria

Carrer de Còrrega

Nº { D. 191
S. 288

Barcelona Agost de 1937
Escala 1:500

Les cotes en parèntesis corresponen
a la solera del refugi

DIRECCIÓ ARQUEOLÒGICA

Antoni Fernández

CODEX
ARQUEOLOGIA I PATRIMONI

DIN A3 Escala: 1:500

INTERVENCIÓ

Refugi antiaeri C/ Còrrega 625
Barcelona (Barcelonès)

NOM DEL PLÀNOL

Plànol projecte original
Agost de 1937

Data: Novembre 2007

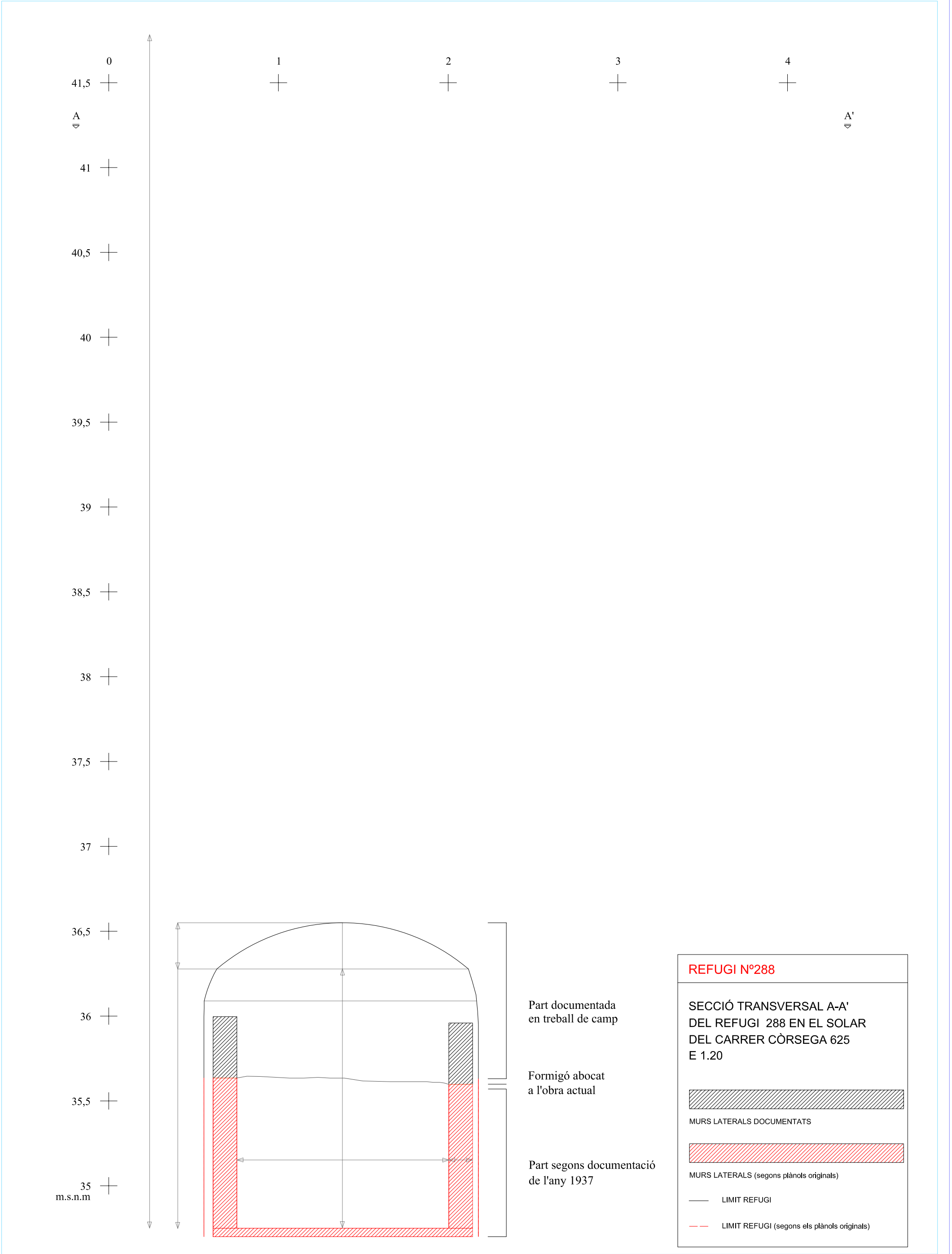
Núm.

4

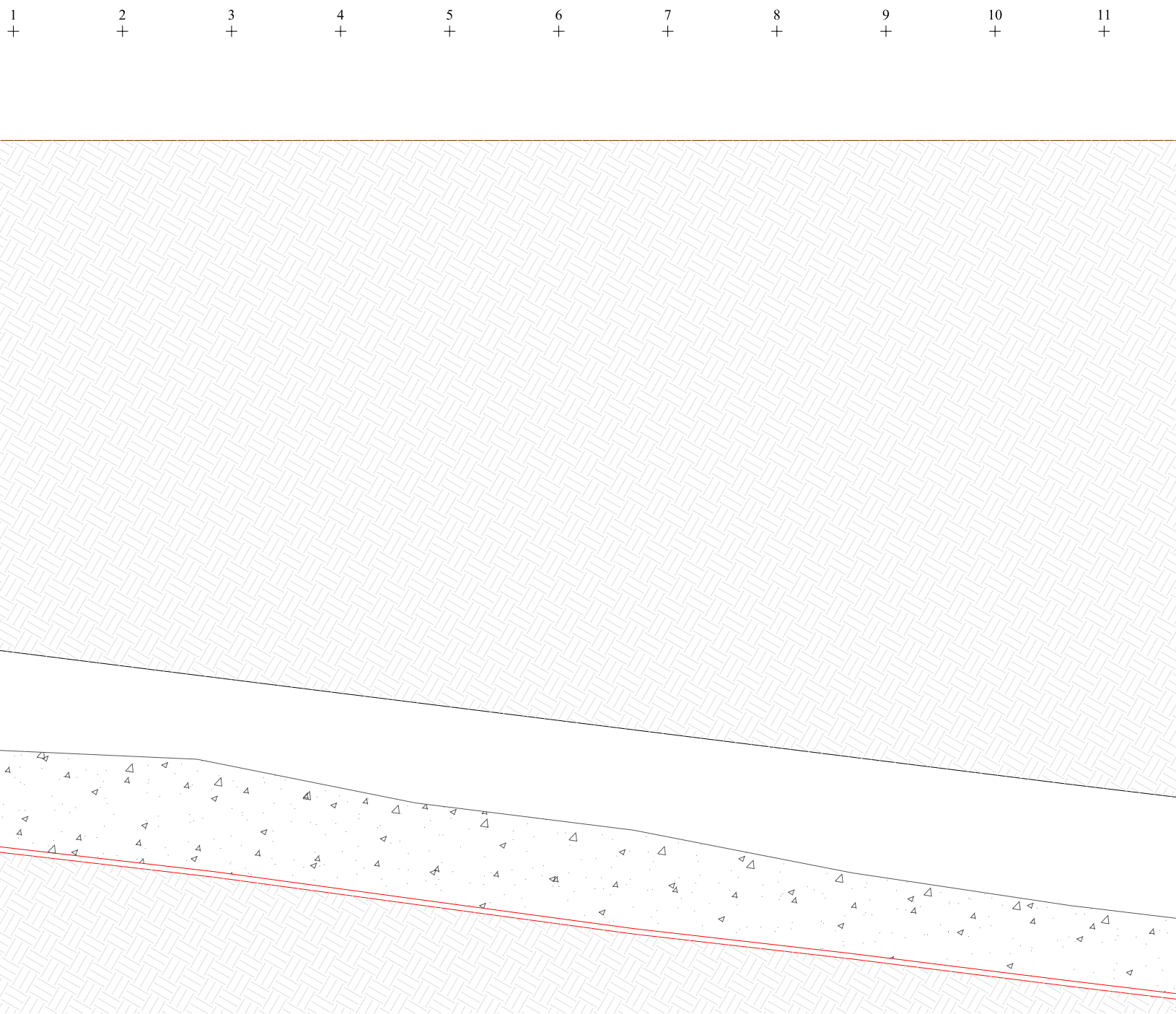
4 de 7

DIRECCIÓ ARQUEOLÒGICA Antoni Fernández	AUTOR Antoni Fernández		INTERVENCIÓ	NOM DEL PLÀNOL	Núm. 5 5 de 7
			Refugi antiaeri C/ Còrsega 625 Barcelona (Barcelonès)	Planta Refugi	
		DIN A3	Escala: 1:50		Data: Novembre 2007

43 +
B
42 +
41 +
40 +
39 +
38 +
37 +
36 +
35 +
34 +
m.s.n.m

Cota solar l'any 1937

Terreny natural

Refugi n° 288

REFUGI N°288

SECCIÓ LONGITUDINAL B-B'
DEL REFUGI 288 EN EL SOLAR
DEL CARRER CÒRSEGA 625
E 1.50

TERRENY NATURAL

FORMIGÓ OBRA ACTUAL

NIVELL TERRA DEL SOLAR L'ANY 1937

SOLERA REFUGI (segons els plànols originals)

DIRECCIÓ ARQUEOLÒGICA
Antoni Fernández

AUTOR
Antoni Fernández

CODEX

ARQUEOLOGIA I PATRIMONI

DIN A3

Escala:1:50

INTERVENCIÓ

Refugi antiaeri C/ Còrsega 625
Barcelona (Barcelonès)

02,5

NOM DEL PLÀNOL

Secció B-B'

Data: Novembre 2007

Núm.

7

7 de 7